

[1–2022]

history – theory – criticism

dějiny–teorie–kritika



# Obsah | Contents

Editorial 5

## 1. Studie a eseje | Studies and Essays

**STANISLAV HOLUBEC** – Introduction: Imagining the Future as a Culture of Defeat – Eastern and Central European Imagined Futures since 1945  
*Úvod: Představy o budoucnosti jako kultura porážky – východoevropské a středoevropské představy o budoucnosti od roku 1945* 9

**ANNA ELISABETH KEIM** – World Unity as the Only Future for Modernity: Localising the World State Idea and Its Proponents in (late) 1940s Germany  
*Světová jednota jako jediná budoucnost modernity: nalézání myšlenky světového státu a jejich zastánců v Německu (konce) 40. let 20. století* 17

**LEJLA VESKOVIĆ** – Two Futures Imagined in the Post-socialist Yugoslosphere  
*Dvě představy budoucnosti v postsocialistické jugosféře* 45

**ANASTASIA MITROFANOVA** – The Future Seen from the Edge of Society: Contemporary Russophone Communist Sci-Fi  
*Budoucnost nablížená z okraje společnosti: současná ruskojazyčná komunistická sci-fi* 75

**ENIS SULSTAROVA** – The Future of a Stalinist State: Albanian Science Fiction Literature during Communism  
*Budoucnost stalinistického státu: albánská vědeckofantastická literatura za komunismu* 91

## 2. Diskuse a rozepře | Discussions and Disputes

**PETR WOHLMUTH** – “You have to do it with love... Oral history was something I was never paid for...” An Interview with Professor Alessandro Portelli (Sapienza Università di Roma)  
*„Musíte to dělat s láskou... za práci v oboru orální historie jsem nikdy neobdržel žádnou mzdu...” Rozhovor s profesorem Alessandrem Portellim* 115

### 3. Recenze a reflexe | Reviews and Reflections

<b>JIŘÍ ŠTAIF</b> – <i>Modernizace na pokračování. Společnost v českých zemích (1770–1918)</i> (Pavel Himl)	133
<b>MARTIN NODL</b> – <i>Na vlnách dějin. Minulost – přítomnost – budoucnost českého dějepisectví</i> (Jan Horský)	140
<b>DANIELA MYSLIWIETZ-FLEISS</b> – <i>Die Fabrik als touristische Attraktion. Entdeckung eines neuen Erlebnisraums im Übergang zur Moderne</i> (Zdeněk Nebřenský)	155
<b>E. MICHAEL GERLI, RYAN D. GILES (EDD.)</b> – <i>The Routledge Hispanic Studies Companion to Medieval Iberia: Unity in Diversity</i> (David de Pablo)	161
Editorial Note	167
Upozornění redakce	170

## **JIRÍ ŠTAIF, *Modernizace na pokračování. Společnost v českých zemích (1770–1918)*,**

Praha 2020, Argo, 422 s., ISBN 978-80-257-3216-8

U málokterého období přetrvává v českém dějepisectví, ale i ve veřejném povědomí tak ustálený obraz jako v případech „dlouhého“ 19. století. Souvisí to možná s tím, že se v něm formovaly vzdělávací, vědecké, ale i kulturní a politické instituce včetně jazyka, v jejichž rámci se tento obraz utvářel, fungoval a víceméně funguje dodnes. A i když se nám tato doba vzdaluje, sdílíme s ní kromě těchto institucí stále také představu o racionální poznatelnosti světa a lidské společnosti, jakož i z ní vycházející možnosti měnit je k lepšímu. Takto chápaná modernizace, kterou má ve svém názvu i zde recenzovaná syntéza dějin 19. století, byla nesena projekty lepší budoucnosti, současně se ale již od osvícenství výrazně vymezovala vůči předešlým „starým režimům“ či „dobám temna“. Podobné stereotypizující vymezení sice nutně nepřispívá k pochopení jednání našich „zaostalých předků“, na druhou stranu ale ustaluje minulost jako něco od přítomnosti odlišného, jako objekt poznání. Pokud bych se ve výzkumu 19. století za něco přimlouval, byla by to výraznější historizace modernity – na jedné straně můžeme do jisté míry relativizovat novost a převratnost změn, které přineslo 19. století ve vztahu k předchozím epochám, na druhé straně lze ale také zpochybnit implicitní kontinuitu mezi světem 19. a počátku 21. století, a položit si latourovskou otázku, zda jsme vůbec někdy byli moderní.

Modernita, resp. modernizace je sice v názvu recenzované knihy a prolíná se celým jejím textem, autor se k ní však jako k hlavnímu strukturujícímu konceptu explicitně nehlásí.<sup>1</sup> Za předmět systematického sledování a výkladu si nevolí ani některé z modernizačních tendencí, jež cituje z díla Richarda J. Evanse, jako např. „zmenšování“ světa nebo medicinalizaci společnosti (s. 296).<sup>2</sup> Kniha představuje tradiční sociálně-historické zpracování společenského vývoje v českých zemích od osvícenských reforem přes změny v sociální struktuře a formování „národa“ v první polovině 19. století, neúspěšnou občanskou revoluci a násled-

1 Historiografický koncept modernizace v českém prostředí naposledy shrnul Miloš Havelka; srov. LUCIE STORCHOVÁ A KOL., *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*, Praha 2014, s. 258–268.

2 Jde o syntézu RICHARD J. EVANS, *The Pursuit of Power. Europe 1815–1914*, Toronto 2016. Čas, jeho urychlování a chronologizaci společnosti zmiňuje jako rysy charakteristické pro 19. století i JÜRGEN OSTERHAMMEL, *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*, München 2016, s. 116–128.

né zavádění některých jejích cílů „shora“ až po třídní a politickou diferenciaci a „finis Austriae“. Modernizace je něco, k čemu během tohoto vývoje docházelo (např. v revoluci 1848 šlo o urychlení modernizace, s. 166), nikoliv ale základní perspektiva, kterou by vývoj byl nahlížen.

Jedná-li se jako ve Štaifově případě o syntézu, nespočívá její přínos či *raison d'être* v nashromáždění a utřídění dílčích faktografických zjištění (jako tomu je např. u *Velkých dějin zemí Koruny české*), ale má smysl ptát se právě po jednotícím pohledu či přímo konceptu, který zkoumané období nasvětčuje v novém světle a který se v ideálním případě odlišuje od syntéz předchozích. Příkladem takového přístupu může být kniha autorského kolektivu vedeného Ivo Cermanem, která položila důraz na vytváření společenského souladu mj. prostřednictvím práva, a vymezila se tak vůči „konfiktualistickému“ modelu, stavicímu proti sobě zájmy různých společenských skupin či přímo tříd.<sup>3</sup>

Společenskou diferenciaci Štaif nepopírá, zejména v druhé polovině 19. století tvoří jednu z os jeho výkladu. Opírá se přitom o dobové statistiky a kriticky navazuje na Otto Urbana<sup>4</sup> v tom, že relativizuje homogenitu dělnictva coby společenské třídy. Proti Thompsonově kulturní praxi a étosu důstojné práce, jimiž se dělnictvo mělo definovat v Anglii první poloviny 19. století, staví buržoazní kulturní a konzumní aspirace dělnictva od druhé poloviny tohoto století a dodává, že „třídní potenciál dělnických zájmů se tak v demokratizující moderní společnosti sice sofistikoval [?], aniž by se z ní ale úplně vytrácel“ (s. 261). I když Štaif nepopírá, že dělnictvo v této době své zájmy jasně artikulovalo v podobě politických hnutí a stran, ani třídy a jejich protiklady nejsou – v současném českém prostředí nepřekvapivě – pilířem jeho výkladu dějin 19. století. (Charakteristika moderních válek jako třídních konfliktů mezi vládnoucími vrstvami jednotlivých států navíc ukazuje na poněkud posunuté chápání tříd, stejně jako tvrzení, že „třídní potenciál společnosti se... zvyšoval“, s. 321.)

Když ne klíčovým, pak často užívaným pojmem je v knize sociální vrstva. Ačkoli jde o součást běžného sociálněhistorického instrumentária, i od něj se autor poněkud distancuje, když ho označuje jako sociální konstrukt, jenž se zakládá na

- 3 IVO CERMAN A KOL., *Habsburkové 1740–1918. Vznikání občanské společnosti*, Praha 2016, ke konfiktualistickým modelům vnímajícím právo jako nástroj moci mj. s. 15–16: „Tyto výklady marxistických historiků práva i levicových intelektuálů však byly možné jen za cenu značně selektivní práce s historickými fakty. Pro naše téma je důležité, že byly rovněž spojeny s velmi primitivní představou o právu, které bylo chápáno jako krutá trestající moc, jež užívá násilí.“
- 4 OTTO URBAN, *Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století*, Praha 2003 (1. vyd. 1978). Za zbytečnou považují snahu omlouvat Urbana za to, že knihu vydal v době „husákovské normalizace“ tím, že „konceptně inklinoval více k západním sociálním vědám než k leninské verzi marxismu“ (s. 254–255).

karteziánském předpokladu, „že to, co je ‚výše‘, je důležitější než to, co je ‚níže‘“ (s. 241). Pro sociální historii ve Štaifově podání je celkově příznačný odosobněný výklad společenského vývoje, představeného jako vzájemné působení nejen sociálních vrstev, ale také vlivů, trendů a směrů (na s. 236 se např. německo-rakouský koncept politického liberalismu i jeho projekt občanské společnosti dostávají „pod tlak“; současně se prohlubují tlaky na různé typy společenské emancipace nebo, na s. 336, „tlaky na dynamické utváření veřejného prostoru jakožto areálu kolektivních akcí, požadujících podstatnou společenskou změnu“). Za metodologický koncept však sociální stratifikaci považovat nelze a autor se sociálními vrstvami nepracuje například ani v „bielefeldském“ smyslu socioprofesionální analýzy ekonomického statusu či životního stylu. Přesto bychom v tom, jak interpretuje interakce historických aktérů, příslušníků sociálních skupin, mohli hledat specifický rys předložené syntézy.

Při charakterizaci společenského vývoje v 19. století užívá Jiří Štaif hojně metafory. Dělá to přiznaně a jednu z nich, hru, si již na začátku volí za koncept vlastní analýzy společenských vztahů. V závěru k němu říká: „Tato hra má své hřiště, rozhodčí a pravidla, jež se obvykle mění v případech, v nichž do ní vstupují noví hráči, kteří v ní chtějí nalézt své místo“ (s. 345). Kromě úvodního odkazu k Huizingovu *Homo ludens* se však Štaif – na rozdíl třeba právě od I. Cermana – k propracovanější teorii her nevztahuje. „Hra“ vskutku prostupuje celou práci, ať už převážně právě v ludickém významu, či přímo jako hra sportovní, anebo řidčeji jako divadelní drama; někde jsou oba významy smíšeny („To, co se původně mohlo jevit jako kreativní hra na sofistikovanější literární kulturu několika obrozenců, se nyní stalo, metaforicky řečeno, již komplexnější ‚sportovní disciplínou‘“, s. 110).

Odhlédneme-li od této pojmové nejasnosti (u jaké hry se příchodem nových hráčů mění pravidla?), nabízí se hra jako ideální metafora téměř pro jakoukoli interakci ve veřejném prostoru. Ve Štaifově podání se jedná o prostor aktivní společenské participace, do nějž byli dosavadní „diváci“ vtahováni elitními „aktéry“ (obrozenci, politiky, veřejnými intelektuály), nezřídka pomocí „indoktrinace“ (např. touha po společenské změně za první světové války tak byla „ideologicky indoktrinována různými představami o lepší budoucnosti“, jako by obyvatelstvo nemohlo mít v tomto směru své vlastní autentické představy, s. 342). Nicméně říct, že jejich střety „lze analyzovat prostřednictvím metafory do budoucna otevřené hry“ (s. 166), je možné téměř o jakýchkoli historických aktérech. Právě metaforičnost, resp. univerzální použitelnost takovéhoho přirovnání vede spolu s jazykovou neobratností spíše k znejasnění daného problému, jako je tomu mj. u charakteristiky liberalismu („Neoprávněným‘ aktérům bylo bráněno v tom, aby se do takto chápané hry zařazovali jako právoplatní hráči, popřípadě z ní byli různ-

nými způsoby vylučování, pokud si časem nevydobyli takové společenské uznání, aby mohli vstoupit na toto důležité hřiště mezilidských vztahů jako newcomers, tj. jako noví hráči“ (s. 170), nebo jde přímo o nic nevysvětlující sportovní aktualizaci (v roce 1918 „vyoutovaly“ české střední vrstvy za podpory nižších vrstev „stávající mocenský establishment mimo hřiště“, s. 241). Přílehavější je naopak užití metafory hry pro veřejná masová vystoupení, jako byly tábory lidu („Ideologické efekty tohoto hnutí na poli utváření kolektivních identit se mi jeví jako trvalejší tehdy, pokud se jejich organizátorům dařilo organicky propojit rámcová pravidla takto chápané akční hry o veřejný vliv s již zmíněnou spontaneitou většiny účastníků“, s. 197–198). Přesto ale u Štaifa nemůžeme v případě „hry“ hovořit o konceptu a ani její metaforické užití nemá pro českou historiografii 19. století trvalejší interpretační potenciál, o zahraničním prostředí ani nemluvě.

Jiná metafora, a sice metafora dramatu (Josef II. jakožto vrchní dramaturg a režisér poddaných, resp. státních občanů v jeho divadle, kde se dává hra na téma obecného blaha, s. 36), potažmo metafora pedagogická, užitá především pro české národní obrození (s. 95–98), ale přece jen dávají Štaifovu pojetí 19. století určitější obrysy. Autor se tak nejprve snaží najít své místo mezi různými koncepcemi vzniku moderních národů. Vymezuje se přitom vůči představám o vytvoření národů „z ničeho“, aniž by však na zastánce těchto přístupů (myšlen je patrně Dušan Třeštík) podrobněji odkázal. Každopádně bychom jako (kulturní) konstruktivisty označili spíše tyto badatele a badatelky než samotné představitele národního hnutí 19. století, jak činí Štaif. Působení obrozeneckých „konstruktivistů“, nositelů nacionální „indoktrinace“, je přirovnáváno rovněž ke vztahu učitel–žák, byť ten není úplně jednosměrný a předpokládá jistou připravenost (posttereziánská alfabetizace) či receptivnost z žákovské strany.

Přestože se i tady jedná spíše o zjednodušující příměr než o prověřovaný koncept, spočívalo podle něj vytváření moderního národa, potažmo občanské společnosti v dominantním, nejen politickém, ale široce kulturním působení menší aktivní skupiny na masu obyvatelstva, která se postupně – i zásahy státu – vzdělávala, kultivovala, majetkově a sociálně rozrůžňovala a národně a sociálně sebeuvědomovala. I když ne všechno bylo obyvatelstvem akceptováno a představitelé českého národního hnutí hráli „hru“ zároveň s představiteli státu, je pro Štaifovo chápání tohoto působení příznačný právě pojem (jednostranné) „indoktrinace“. Paternalistický vztah politicky a kulturně určujících aktérů k objektům emancipačního působení Štaif dobře ukazuje i na jejich poměru k ženám nebo dělnictvu (o dobové „sociálně demokratické indoktrinaci dělnictva“ hovoří na s. 207). To, že moderní společnost byla v českých zemích utvářena převážně „svrchu“, má



Štaifova práce společně i se zmiňovaným pojetím I. Cermana, založeným po mém soudu na nadhodnocení právních norem.<sup>5</sup>

Byť o perspektivu „zdola“ autor neusiluje a smyslem jakékoli recenze nemá být ukazovat, jak by kniha mohla být napsána jinak, právě v syntéze mi přesto chybí větší zohlednění příslušníků neelitních vrstev a jejich aktérství či alespoň role v modernizačních proměnách. Podobně jako modernizace jsou i společenské a technologické inovace zmiňovány spíše jako automatické procesy doprovázející formování národní občanské společnosti. Telegraf tak „byl dán do služeb veřejnosti“ (s. 157) a díky železniční síti, „která se neustále zahušťovala, byl vytvořen též jistý tlak na hospodářské a komunikační propojení jednotlivých regionů“ (s. 173). O tom, jak byly tyto technologie přijímány a využívány a jak pro jejich uživatele zmenšily prostor a zrychlily čas, se ale mnoho nedozvíme. Alfabetizace byla jistě předpokladem pro nacionální a sociální agitaci, resp. „indoktrinaci“, ale tištěná média nesloužila jenom k utváření národní komunity či k třídnímu uvědomování. I ona zmenšila svět, resp. pro drtivou většinu obyvatelstva českých zemí „vytvořila“ jeho hierarchický obraz, který byl spojený také s obchodem či konzumním chováním. Světový, potažmo koloniální kontext, v poslední době intenzivně zkoumaný i na příkladu Rakouska-Uherska, však ve Štaifově knize postrádáme.

Ani volební právo nepředstavovalo ve sledovaném období jenom politický cíl, ale také praktiku, u níž bychom se rádi dozvěděli, jak byla přijímána a využívána, zda představovala novum, nebo mohla navázat například na tradici obsazování městských rad a venkovských samospráv<sup>6</sup> či jak bylo vnímáno kupříkladu nekonání obecních voleb mezi lety 1851 a 1860. Jak makrohistoricky, tak „zdola“ by bylo možné pojednat i další témata, frekventovaná v zahraniční literatuře, zejména zdravotní péči (ta je zmíněna na s. 234, o dnes aktuálním očkování se ale nedozvíme) a s ní související hygienizaci a zvyšování kvality a bezpečnosti života obecně, ale například i masovou kulturu a zábavu.

I přes náznaky krize medicínského konsenzu či demokratické reprezentace z poslední doby stále s 19. stoletím sdílíme překotný zdravotní a technologický

5 Srov. PAVEL HIML, *Svoboda od státu i skrze něj. Nad náčrtem liberálně-konzervativní koncepce dějin českých zemí*, Dějiny – Teorie – Kritika 15/2018, s. 277–292, zde s. 284.

6 K volební praxi ve Francii v 19. století z pohledu jednotlivce srov. mj. ALAIN CORBIN, *Le monde retrouvé de Louis-François Pinagot. Sur les traces d'un inconnu 1798–1876*, Paris 1998, s. 247–289; dále MALCOLM CROOK, *How the French Learned to Vote. A History of Electoral Practice in France*, Oxford 2021. České země zohledňuje i starší práce KARL OBERMANN, *Die Wahlen zur Frankfurter Nationalversammlung im Frühjahr 1848. Die Wahlvorgänge in den Staaten des Deutschen Bundes im Spiegel zeitgenössischer Quellen*, Berlin 1987.

pokrok, politickou participaci či komunikační i hmatatelnou propojenost nerovného světa a alespoň v Evropě z nich stále profitujeme. Stejně jako v sociálních vědách mohou k reflexi zdánlivé samozřejmosti těchto jevů – a tedy k větší historizaci 19. století – kromě konceptů přispět i pojmy. Ve Štaifově knize se jich objevuje možná až příliš mnoho: mentalita, mentální mapy, imaginace, diskurz, symbolický interakcionismus, kulturní překlad, governmentality, dispozitiv nebo gender. Autor zná jejich teoretické zakotvení, někdy se od něj ale vzdaluje a nakládá s nimi poněkud volně. Governmentality (poangličtělá podoba Foucaultovy *gouvernementalité*) je širší a obecnější než jednotlivé strategie ovládnutí společnosti či „postátňování“ mezilidských vztahů (s. 172). Související dispozitiv coby zdůrazňování a vytváření takových charakteristik skutečnosti, které umožňují a ospravedlňují její ovládnutí, Štaif trefně aplikuje na statistiku, vzápětí ho však rozmělnuje, když píše o nových uměleckých a diskurzivních postupech, nabízejících „i širší veřejnosti nové komunikační dispozitivu, které nezřídka vyústily v tlaky na hodnoty, jež dosud sdílela“ (s. 258). Vymezení dispozitivu jako společensky vlivného pohledu na věc (s. 263) je také poměrně zjednodušující.

Konečně v posuzované syntéze nepřichází zkratka ani ženská otázka, potažmo emancipace, nicméně pojem gender je někdy používán i na místech, kde by stačilo „pohlaví“ („Sokolské hnutí se stalo také vítanou výzvou ke snahám o emancipaci ženského těla, skrze níž si tento neplnoprávný gender hledal cestu k partnerství s muži, podporován pokroky ve všeobecném lékařství a vědě“, s. 194). I vnímání genderu jako vztahů mezi muži a ženami (s. 15) je poněkud reduktivní.

Vedle pojmové rozmlženosti knize místy neprospívá ani komplikované vyjadřování, které však, jak ukazuje Otto Urban, nemusí být nutnou daní za sociálněhistorickou sdělnost (u Štaifa „[p]rotoobrozenecké snahy, spojené s detekováním českých národních identifikací, měly vícevrstevnatý charakter, soustřeďovaly se však na kolektivování... Neliterární mentální mapy kultury českojazyčného etnika se zatím neposouvaly do středu tohoto typu bádání“, s. 53; hospody se „[stávaly... organickou součástí širší společenské praxe, do níž paralelně vstupovaly dominantní i nedominantní diskurzy. Mezi imaginací, sdružováním a diskurzivní docházelo k poměrně složité interaktivní hře o to, jak bude soužití v éře liberální občanské společnosti vůbec vypadat“, s. 183).

Souhrnně lze říct, že Štaifova *Modernizace na pokračování* sice usiluje o metodologickou originalitu, zcela nový pohled na společnost českých zemí mezi lety 1770 a 1918 ale nepřináší. Přes obeznámenost s koncepty, pojmy a částečně i směry zahraničního výzkumu tohoto období je pro autorův přístup k minulosti charakteristická vlastnost, kterou sám shledává u části české politiky kolem roku 1848, totiž obezřetnost. Výsledkem je na jedné straně velká konceptuální

a pojmová pestrost, na druhé vlastně petrifikace dosavadních výkladů. Na rozdíl od příklonu ke konkrétnímu konceptu nemá metafora hry na první pohled žádné hodnotové, neřkuli ideologické implikace. U Štaifa však hra nápadně často probíhá mezi „učiteli“ a „žáky“, jejichž aktivní podíl na společenském vývoji je prezentován jako nerovný. Jistým paternalismem, stejně jako pojmovým eklekticismem či libovůlí se tak Štaifova kniha blíží té části českého dějepisectví, která například v rámci raného novověku klade velký důraz na symbolickou hru kulturních elit, čímž potvrzuje jejich společenské postavení. Obezřetnost můžeme vnímat pozitivně v současné veřejné sféře či politice. Pokud ale v dějepisectví nenabízí radikálně jiný pohled a interpretaci než sami dominantní aktéři minulosti, a představuje tak pouhé pokračování dobových hierarchií a dobové politiky jinými prostředky, bylo by namísto obezřetnosti méně.

*Pavel Himl*

*Univerzita Karlova, Fakulta humanitních studií*